ਇਹ ਕਾਲਮ 15th March 98 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ

ਕਲਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਲਹਿਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

8 ਮਾਰਚ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਜਿੱਥੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਹਾਲੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਹੁਣ ਥੀਏਟਰ ਹਾਲਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕਾਈ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਨਾਟਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਲੂਆਂ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਵੇਰੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਟਰਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਬਾਲੜੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਾਲੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਢੇਰੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਟਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਾਂਗ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਆਲੂ ਵੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦਿਹਾੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇ[illegible]ਮ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਲੜੀਆਂ ਕਦੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੁਣਗੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਥਿਤ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਘਰ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਇੱਟਾਂ ਢੋਣ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਹਦੀ ਬੱਚੀ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਖੇਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਊਂਘ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰ ਕੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਤੀਲਾ ਘਸੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਦੀ ਉਬੜਵਾਹੇ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੋਤਰੀ ਨੂੰ ਕਸ ਕੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਪੋਤਰੀ ਰੋਂਦੀ ਹੈ। ਦਾਦੀ ਉਹਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ''ਰੋ ਨਾ ਬੱਚੀਏ, ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੋਣਾ ਹੈ।'' ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਬੱਚੀ ਵਰਗੀ ਹੀ ਬੱਚੀ ਸੀ। ਸੱਠ ਪੈਂਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਧੀ, ਪਤਨੀ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੌ ਸਮਾਜਕ ਅਧਿਅਨਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਦਰਦ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਵੰਡ ਵੇਲੇ [illegible]ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ 'ਅੱਜ[illegible]ਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ 'ਟੋਭਾ ਟੇ[illegible]ਸਿੰਘ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਸਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, [illegible]ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਹੈ 'ਇਕ ਵਿਚਾ[illegible] ਮਾਂ' ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇ[illegible] ਨਾਟਕ ਇਕ ਉਧਾਲੀ ਹੋਈ ਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾ[illegible] ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਬੱਚਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਬੱਚਾ ਉਧਾਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

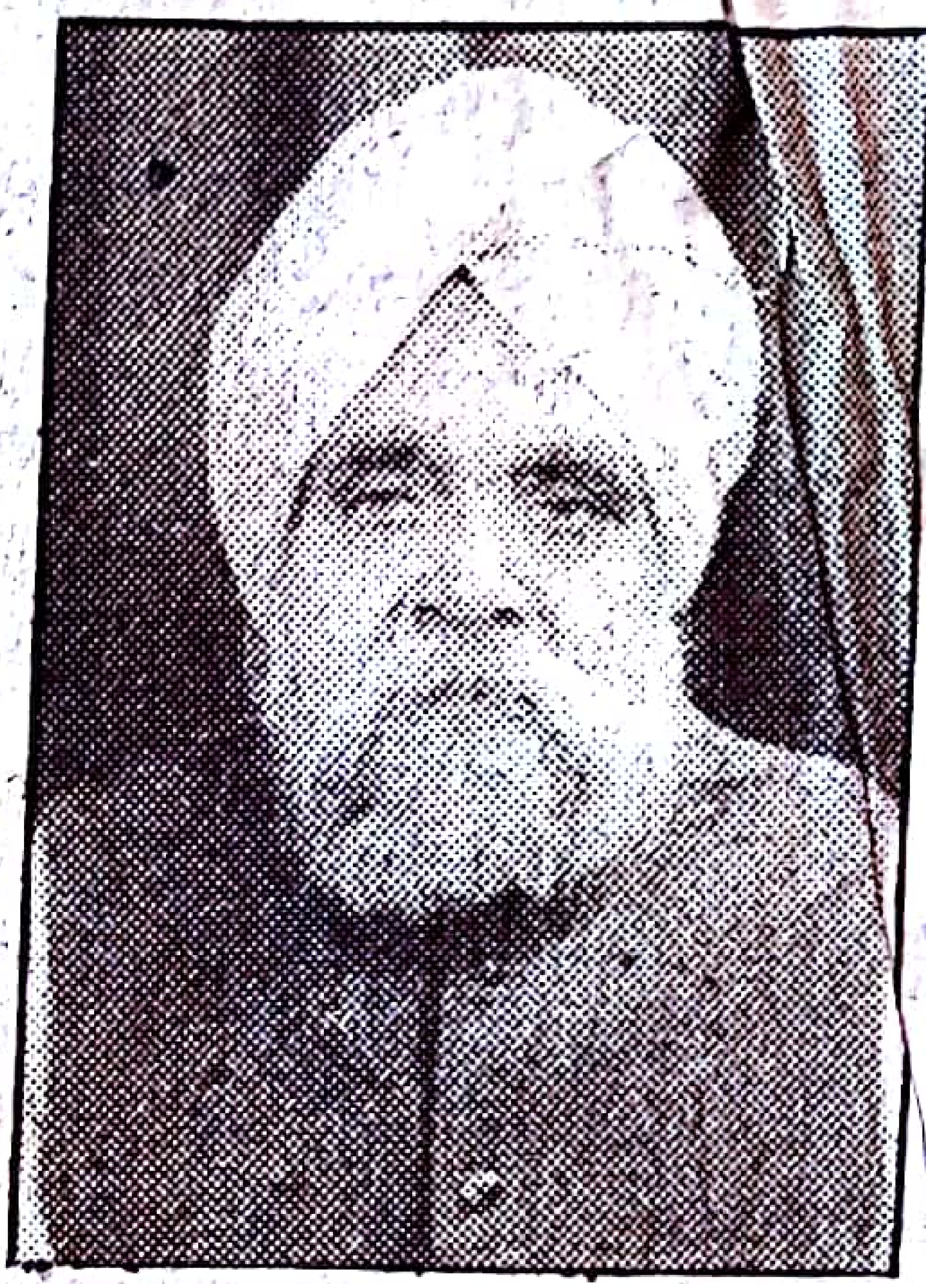

ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿੱਖਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ, ''ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲੀਕ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦੇ ਦੋ ਮੁਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਕੌਣ ਲੀਕ ਪਾਏਗਾ।'' ਫਿਰਕੂ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹੇ, ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਗੱਲ ਜੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ 1995 ਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਟਕ 'ਸਮਾਜ' ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮੱਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਮਾਂ, ਭੈਣ, ਧੀ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਗਾਲ੍ਹ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਵਹਿਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫੇਰ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਦ ਹੁਣ ਉਹ ਗਾਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦੇ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਰਦ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਜੇਰਾ' ਵਰਗੇ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਬੇਗ਼ਮੋ ਦੀ ਧੀ' ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰਨੀ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਬਦਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੈਲੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹਨ। ਕਿਰਨਜੀਤ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੁਝਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ[illegible] ਨੋਟਿਸ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗ[illegible]ਲ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਮੰਗ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਭ[illegible]ਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰ[illegible]ਡ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਾਹਿਤ ਅ[illegible]ਤੇ ਕਲਾ ਨੇ ਹੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਸ[illegible]ਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਹੈ।